

УДК 811.161.2'373.2(049.32)

І.В. ЄФИМЕНКО, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: iyefumenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4263-1324>

ОНІМНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА КОДИФІКАЦІЇ

Доповідь¹ Святослава Олексійовича Вербича присвячено важливим аспектам функціонування онімного простору сучасної української мови.

Як відомо, кожна онімна система існує у своєрідному просторі, утвореному сукупністю власних назв, які «використовує певний народ у певний час на певній території»². Кордони ж онімного простору для будь-якої країни та її народу визначають за типами номінованих об'єктів, що входять до нього, тобто за денотатами власних назв. Склад і характер цих денотатів нестабільний: він змінюється від епохи до епохи й від народу до народу внаслідок уведення (або виведення з нього) позначень не лише окремих денотатів власних назв, але й цілих категорій номінованих об'єктів³.

Звичайно, не становить винятку й онімний простір сучасної української мови, цілісність і стабільність якого підтримується як лінгвально, так і екстралінгвально — культурно-історичними реаліями.

У цьому контексті зазначена доповідь Святослава Олексійовича Вербича, безсумнівно, актуальна, оскільки в ній з'ясовано вплив внутрішньо- та поза-

¹ Відгук про доповідь С.О. Вербича «Онімний простір сучасної української мови: внутрішньо- та позамовні чинники стабільного функціонування».

² Суперанская А.В. (2003). Ономастическое пространство. *Наукові записки Тернопільського державного університету. Серія: Мовознавство* (вип. 1, с. 51). Тернопіль.

³ Там само (с. 46).

Цитування: Єфименко І.В. (2025). Онімна лексика української мови: проблеми функціонування та кодифікації. *Українська мова*, 2 (94), 110—117.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

мовних факторів на окремі елементи цілісної української онімної системи — антропоніми, ойконіми, урбаноніми, катойконіми, а також ад'ектоніми (які не належать до власних назв, однак безпосередньо з ними пов'язані), що є важливим складником українського онімного простору початку ХХІ ст.

Цілком підтримуємо позицію Святослава Олексійовича щодо проблеми внормування катойконімів та ад'ектонімів, адже більшість ад'ектонімів сформувалася ще у староукраїнській мові ХІV—ХVІІ ст. і добре представлена в історичних джерелах. Проте нині в адміністративній практиці цими формами здебільшого нехтують, а в офіційному вжитку дуже часто спостерігаємо т. зв. словесні покручі, коли практикують неправильні з лінгвістичного погляду форми похідних прикметників, нав'язані адміністративними методами⁴.

Утворюючи відтопонімні прикметники і назви жителів, потрібно застосовувати лінгвальні критерії з обов'язковою апеляцією до їхніх історичних форм. Саме на таких засадах, як уважає В.П. Шульгач, у перспективі можна створити нормативний словник українських ад'ектонімів⁵, а також (додамо від себе. — І.Є.) катойконімів.

Зупинимось ще на кількох, на нашу думку, важливих моментах, щодо цього питання. Окрім історично зумовлених форм ад'ектонімів, варто було б звернути увагу й на випадки, коли від назви населеного пункту доволі складно (або взагалі неможливо) утворити відтопонімний прикметник, а лише описову конструкцію. Ідеться, насамперед, про ойконіми не відзначені архаїкою (виникли у 20—70-х рр. ХХ ст.), які спостерігаємо на т. зв. територіях пізнього заселення на зразок *Агробаза*, *Бунге*, *Дніпроенергія*, *Культура*, *Металіст*, *Надія* тощо (Донецька обл.).

Певні розбіжності засвідчені також у рекомендаціях щодо творення ад'ектонімів і катойконімів (а відповідно їх правопис разом або з дефісом) від складених ойконімів, що становлять онімізоване словосполучення на зразок *Давидів Брід*, *Олійникова Слобода* тощо.

Відповідаючи на лист-запит щодо творення та правопису ад'ектонімів і катойконімів, ми зіткнулися із ситуацією, коли від назви одного населеного пункту у фахових довідкових джерелах пропонують різні форми написання ад'ектоніма або ад'ектонім рекомендують писати з дефісом, а катойконім — разом, напр.: ад'ектонім — *часовоярський*⁶ та *часово-ярський*⁷, катойконім — *часовоярець*⁸.

Ще одна важлива й актуальна в останні десятиліття проблема, яку порушив Святослав Олексійович у доповіді, пов'язана з іншим онімним кла-

⁴ Шульгач В. (2015). Творення прикметників від назв поселень на *-ичі* (на матеріалі ойконімів Волинської області). І. Кононенко, І. Митник, С. Романюк (ред.). *Тенденції розвитку української лексики та граматики* (ч. ІІ, с. 279). Варшава — Івано-Франківськ.

⁵ Там само (с. 286).

⁶ Горпинич В.О. (1999). *Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України* (т. ІІ, с. 337). Кіровоград: Б. в.

⁷ *Український правопис*. (2019). (с. 195—196). Київ: Наукова думка; Горпинич В.О. (2001). *Словник географічних назв України* (с. 479). Київ: Довіра.

⁸ Горпинич В.О. (1999). Там само.

сом — антропонімами, й зокрема таким його розрядом, як *ім'я по батькові*, що виконує важливу ідентифікаційну та етикетну функцію. Ідеться про використання або невикористання в офіційній сфері трикомпонентної антропонімної формули — *ім'я, ім'я по батькові, прізвище*. Доповідач обстоює та обґрунтовує питомість і органічність імені по батькові в найменуванні українців (спираючись на матеріали писемних джерел, у яких трилексемні антропонімні формули засвідчено від XI ст.), а відповідно обов'язковість імені по батькові в офіційній антропонімній формулі українців.

Наголосимо, що це послідовна позиція групи ономастики Інституту української мови НАН України, яку співробітники постійно намагаються донести до широкої громадськості у своїх наукових публікаціях, експертних висновках та інтерв'ю засобам масової інформації.

Уважаємо, що в цьому питанні не варто орієнтуватися на антропонімійну моду та зарубіжні антропонімійні звичаї. Натомість уживання трикомпонентної формули в офіційно-діловому стилі української мови потрібно «узаконити» в «Українському правописі», з огляду на її протосхіднослов'янське коріння та безперервну традицію вживання в українців⁹.

Значну увагу в доповіді приділено ще одному онімному класу — топонімам, а саме двом його різновидам — ойконімам і урбанонімам.

Відомо, що для топонімного простору характерні динамізм та відкритість як наслідок взаємозв'язку історико-географічного, соціально-політичного та лінгвістичного середовищ. Саме тому топоніми (особливо ойконіми та урбаноніми) найбільш залежні від різних позамовних чинників, які впливають на їх стабільне або нестабільне функціонування.

Сучасна топонімічна політика в Україні спрямована насамперед на декомунізацію та деколонізацію (зокрема дерусифікацію) українського топонімного простору через перейменування географічних об'єктів, що на практиці реалізують двома способами: 1) поверненням історичних назв та 2) наданням нових назв.

Нагадаємо, що в історичній ретроспективі в українському ойконіміконі спостерігаємо два види перейменувань населених пунктів: природні та адміністративні. Природні перейменування, наприклад, були типовим явищем на територіях т. зв. пізнього заселення, коли власницькі (або поміщицькі) поселення змінювали по кілька разів назви (зазвичай відантропонімні) після зміни власника. Адміністративні перейменування — результат «...вольового втручання суспільних інституцій у процес топонімної номінації»¹⁰.

Такі перейменування відомі ще із середини XIX ст., коли було замінено практично всю тюркську та німецьку ойконімію на півдні сучасної України: першу — після від'їзду ногайців із херсонських степів до Туреччини, а другу — після початку Першої світової війни.

⁹ Детальніше див.: Пахомова С.М. (2012). *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах* (с. 200). Ужгород: Вид-во Олександра Гаркуші.

¹⁰ Лучик В. (2009). Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України. *Українська мова*, 4, 28.

За радянського ж періоду розрізнявальна та адресна функція топонімів фактично були забуті. Онімний простір замінювали на політичний, завдаючи шкоди географічним реаліям і уявленням, унаслідок чого топоніми переставали бути орієнтирами, а ставали засобом ідеологічної пропаганди ¹¹.

Пам'ятаючи, що топонімічна політика не може здійснюватися поза правничим полем, установленим державою, важливо визначити засади (або критерії), на основі яких проводити найменування та перейменування географічних об'єктів. Свого часу В.В. Лучик запропонував керуватися такими критеріями: природничі, суспільно-політичні, історичні, культурні, етико-естетичні і лінгвістичні ¹².

Для нас найважливіші з-поміж названих критеріїв два — історичні та лінгвістичні. Історичні критерії передбачають насамперед об'єктивність, тобто неупереджене ставлення до різних топонімів, у яких природно відображені реальні властивості денотата і пов'язані з ним явища, що були актуальними на час виникнення об'єкта та на час появи його першої назви ¹³. А лінгвістичні критерії передбачають утворення топонімів, які б відповідали закономірностям фонетичної та лексико-граматичної системи української мови, основні з яких — це етимологія, грамотність і оригінальність ¹⁴.

Погоджуємося з думкою В.В. Лучика, що запропоновані критерії надання нових назв і повернення історичних назв в ідеалі повинні були би пройти обов'язкову фахову експертизу ¹⁵.

У доповіді Святослав Олексійович справедливо зауважив, що чимало назв населених пунктів, які донедавна функціонували в системі топонімів України, були продуктом штучної вторинної номінації, в основі якої лежать переважно ідейно-політичні або інші суб'єктивні мотиви. Звичайно, потрібно й надалі очищувати топонімний, насамперед ойконімний і урбанонімний, простір української мови від назв, спричинених невиправданіми та неаргументованими перейменуваннями.

Водночас є небезпека штучні перейменування радянських часів замінити на подібні сучасні новотвори. Унаслідок перейменувань населених пунктів 2016—2024 рр. на ойконімній карті України з'явилося багато однотипних назв відапелятивного походження. Наприклад, на території Херсонської та Миколаївської областей ¹⁶ помітно збільшилася кількість омонімійних назв, пор.:

- 7 *Степових* (Микол. обл.), з яких 5 з'явилося після перейменувань 2016 р.;
- 6 *Калинівок* (Микол. обл.), з яких 2 — після 2016 р.;

¹¹ Суперанская А.В. Знач. праця (с. 48).

¹² Лучик В. Знач. праця (с. 30—32).

¹³ Там само (с. 31).

¹⁴ Там само (с. 32).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Усі наведені нижче приклади населених пунктів вибрані з рукописів укладених нами історико-етимологічних словників назв поселень Херсонської та Миколаївської областей (у межах багаторічного масштабного проекту групи ономастики Інституту української мови НАН України).

- 5 *Благодатних* (Херсон. обл.), з яких 3 — після 2016 р.;
- 5 *Таврійських* (Херсон. обл.), з яких 4 — після 2016 р.;
- 4 *Зелених Гаїв* (Херсон. обл.), з яких 1 — після 2016 р.;
- 4 *Мирних* (Микол. обл.), з яких 1 — після перейменування 2016 р., а 2 — після 2024 р.

Хоч такі назви й відповідають традиціям та принципам номінації населених пунктів та утворені за типовими дериваційними моделями без порушення правописних норм, проте вони не сприяють створенню оригінального образу населеного пункту та ускладнюють ідентифікацію його жителів.

Підтримуючи потребу перейменування тих населених пунктів, назви яких суперечать нормам українського правопису, маємо певні застереження щодо деяких аспектів цього процесу.

Наведемо приклад, на нашу думку, лінгвістично необґрунтованої заміни ойконіма, який міг бути сприйнятий як ідеонім російського походження.

Село *Краснопіль* (Микол. обл.) у 2024 р. перейменовано на *Чайківка* (у 1968 р. до поселення приєднано с. *Велику Чайківку*, від усіченої назви якого, імовірно, утворили сучасний ойконім). Зауважимо, що ойконім *Краснопіль* — історичний, його зафіксовано в писемних джерелах від 1795 р. як «дер. *Краснополь* шляхтича Івана Варфоломеева сына *Коленды*» та утворено від лексикалізованого словосполучення *Красне поле*, граматично дооформленого за моделлю на *-ь/-і*. Перший компонент онімизованого словосполучення мотивований укр. *красний* зі значенням ‘прекрасний, чудовий’¹⁷, ‘прекрасний, красивий, гарний’¹⁸, а не рос. *красный* на означення червоного кольору або (перен.) революційної діяльності.

Спостерігаючи за деякими перейменуваннями населених пунктів, також постає запитання: чи можна вважати лінгвістично обґрунтованою заміну ойконімів, в основі яких простежуємо нині рідковживані або архаїчні українські лексеми? Наприклад, населений пункт *Приют* (Микол. обл.) у 2024 р. перейменовано на *Мальовниче*. За історичними даними, поселення було засноване у 30-х рр. XIX ст. для запобігання нещасних випадків під час хуртовин, коли вздовж деяких доріг, у переважно віддалених від заселення округах, облаштовували особливі будинки, названі *приютами*¹⁹. Слово *приют* засвідчене в українських словниках зі значенням ‘притулок’²⁰, ‘пристаніще’²¹. Власне, на час появи населеного пункту це слово виконувало роль терміна на позначення одного з типів тодішніх поселень на територіях т. зв. пізнього заселення ‘те саме, що й хутір у степу’, а під час існування військових поселень також означало й ‘дім, збудований

¹⁵ І.К. Білодід (ред.). (1970—1980). *Словник української мови в 11 т.* (т. IV, с. 327). Київ: Наукова думка.

¹⁸ Грінченко Б.Д. (1958—1959). *Словарь української мови* (т. 2, с. 300). Київ: Вид-во АН УРСР.

¹⁹ Лобода В.В. (1976). *Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя* (с. 188). Київ: Вища школа.

²⁰ Мельничук О.С. (ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови* (т. 4, с. 586). Київ: Наукова думка.

²¹ Желеховський Є., Недільський С. (1896). *Малорусько-німецький словар* (т. II, с. 765). Львів: 3 друкарні товариства ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

на половинній відстані між військовими селами, призначений для відпочинку проїжджих’²².

На нашу думку, бажано було б уникати практики т. зв. адміністративних перейменувань, які проводять іноді всупереч історичній логіці, породжуючи в такий спосіб певну номінаційну алогічність.

Село *Князе-Григорівка* (Херсон. обл.), наприклад, у 2024 р. перейменовано на *Козацьку Слободу*. За історичними відомостями, *Князе-Григорівка* виникла як поміщицьке поселення, заселене кріпаками. Його назву утворено від титулу та імені *Григорія Потьомкіна*, родич якого був першим власником цього населеного пункту. Очевидно, ойконім потрапив під дію закону про деколонізацію топонімії. Однак алогічність заміни назви полягає в тому, що в основі нового ойконіма *Козацька Слобода* — укр. *слобода* (етимологічно від *свобода*) зі значенням ‘вільне від повинностей поселення’²³, тобто поселення вільних людей, зокрема козаків (про що власне говорить означення *козацький*), які не були закріпаченими, що абсолютно суперечить історії виникнення цього населеного пункту.

Відомо, що це село в минулому, крім основної, також мало кілька паралельних назв — *Каїри*, *Панські Каїри* та *Північні Каїри*. З огляду на існування на території сучасної Херсонської обл. населених пунктів *Каїри* й *Каїрка* та негативної конотації одного з колишніх ойконімів *Панські Каїри*, можливо, варто було б для назви поселення обрати нейтральний варіант — *Північні Каїри*.

Зазвичай найбільш масові перейменування відбуваються на внутрішньоміському рівні. Урбаноніми одні з найперших піддають ревізії під впливом зовнішніх настанов, зокрема державної мовної або культурної політики²⁴.

Загалом у сучасній українській урбанонімії, насамперед годонімії, спостерігаємо ті самі процеси, що й в ойконімії: в останні роки деяким вулицям повернуто історичні назви, інші — вкотре зазнали перейменувань.

Однак топонімічна політика щодо внутрішньоміських географічних об’єктів має свої нюанси. Для номінації зазначених об’єктів традиційно провідними в топонімії України, пов’язаними з багатовіковим досвідом, були певні фізико-географічні ознаки.

За спостереженням дослідників, на поч. ХХ ст. понад 90 % урбанонімів було утворено від географічних термінів, назв рослин, напрямків руху чи виїзду з міста, різних мікротопонімів²⁵. Наприклад, джерелами давніх назв вулиць, площ, провулків м. Києва були переважно розташовані на них об’єкти, насамперед церкви (*Введенська* вул., *Софійська* пл.), населені пункти, до яких вони прямували (вул. *Васильківська*, вул. *Житомирська*), основне заняття її поселенців (вул. *Рейтарська*, вул. *Стрілецька*)²⁶.

²² Объяснение некоторых топографических терминов, встречающихся в настоящем списке *Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года*. (1868). (с. 5). Санкт-Петербург: В типографии Карла Вульфа.

²³ Мельничук О.С. Зазначена праця (т. 5, с. 305).

²⁴ Голомидова М.В. (2018). Топонимическая политика в сфере номинации внутригородских объектов. *Вопросы ономастики*, 3, 43.

²⁵ Лучик В. Зазнач. праця (с. 30).

²⁶ А.В. Кудрицький (ред.). (1995). *Вулиці Києва. Довідник* (с. 3—4). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

Адміністративне втручання в урбанонімікон почалося від середини ХІХ ст., а в радянський період адміністративні органи повністю прибрали під свою владу найменування внутрішньоміських географічних об'єктів, а пріоритети почали надавати суспільно-політичним критеріям, точніше ідеологічній доцільності.

Погоджуємося з думкою дослідників, що відновлення «повноважень» природничих критеріїв — найоптимальніший шлях відродження автентичної топонімної системи України (наприклад, її урбанонімного простору), з мінімальним ризиком загострення суспільних стосунків²⁷.

Водночас потребує вироблення чіткіших критеріїв надання нових меморіальних назв внутрішньоміським об'єктам. Насамперед варто було б увічнювати пам'ять осіб, ушанованих саме в конкретному місті, потім у державі і лише інколи — всесвітньо відомих або тих, хто ушанувався в інших країнах.

У зв'язку зі сказаним постає запитання щодо доцільності в українських урбанонімах увічнювати імена зарубіжних державних і політичних діячів, чиє життя і діяльність не були жодним фактом пов'язані з містом, зокрема із країною загалом, на зразок кількох назв київських вулиць на честь: американського сенатора *Джона Маккейна* в Печерському р-ні Києва (до 2019 р. — *Івана Кудрі*; первісна назва — *Боевська*, оскільки вулиця розташована на місці міської бойні); 40-го президента США *Рональда Рейгана* в Деснянському р-ні Києва (до 2023 р. — *Теодора Драйзера*); прем'єр-міністра Великобританії *Вінстона Черчилля* у Дніпровському р-ні (до 2023 р. — *Червоноткацька*²⁸). Чим такі перейменування відрізняються від, наприклад, назв вул. *Рози Люксембург*, *Патріса Лумумби* або *Карла Маркса* за радянських часів?

Тему впливу лінгвальних та екстралінгвальних факторів на внутрішньоміський онімний простір можна також доповнити та розширити ще одним онімним розрядом — ергонімами, для яких характерна нестабільність і які швидко реагують на зміни в мові, спричинені позамовними процесами.

Загалом роль ергонімів у трансформації лінгвокультурного простору українських міст упродовж останніх 30 років важко переоцінити. Скажімо, для сучасної української ергонімії характерне досить систематичне порушення правил орфографії (наприклад, поєднання кирилиці та латиниці). Нехтування орфографічними правилами української мови найчастіше спостерігаємо саме в ергонімах, оскільки вони здебільшого називають приватні підприємства, власники яких утворюють незвичну назву, порушуючи різні орфографічні норми насамперед задля реклами або оригінальності.

²⁷ Лучик В. Зазнач. праця (с. 31).

²⁸ Щодо історії цієї вулиці зауважимо, що вона з'явилася в середині минулого століття і від 1953 р. мала назву *Червоноткацька*, оскільки була розташована поблизу відомого в місті Дарницького шовкового комбінату, на якому ткали шовкові тканини різного призначення (нині не існує). Отже, бачимо цілком логічну номінацію нової вулиці за розташованим поряд промисловим об'єктом. У такому разі, можливо, доцільним було б компромісне рішення: прибрати препозиційну ідеологічну основу *Червоно-*, залишивши другу повноцінну основу *Ткацька*, цілком прийнятну для назви вулиці, ушановуючи водночас пам'ять про історію її виникнення та робітників, що працювали на комбінаті й проживали на цій вулиці або неподалік.

Уважаємо, що як частина лінгвістичного ландшафту міста цей розряд онімів також потребує правописної регуляції.

Насамкінець, схвалюючи доповідь Святослава Олексійовича Вербича, ще раз наголосимо на її актуальності, оскільки стабільне функціонування онімного простору української мови загалом впливає на культурний простір всієї країни.

Окрім того, представлений у доповіді аналіз впливу мовних і позамовних чинників на окремі класи онімів, дав змогу виявити актуальні питання української ономастики поч. XXI ст.

Відгук отримано 05.05.2025

Iryna Yefymenko, Ph.D in Philology, Senior Research
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: i.yefumenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4263-1324>

ONYMICAL LEXICAN OF THE UKRAINIAN LANGUAGE:
PROBLEMS OF FUNCTIONING AND CODIFICATION